

A Galilei Körről egy évszázad perspektívájából*

Csunderlik Péter monográfiájának megjelenése két okból is örvendetes. Egyrészt, mert az első világháborút megelőző évek baloldali mozgalmairól vagy a háborút követő forradalmak előtörténetéről kevés elmélyült monográfia jelent meg a rendszerváltás után. Másrészt, mert azok is régi iskolák szellemét idézték fel, s ideje már, hogy egy új nemzedék értékelje át ezt a kort a maga szempontjai szerint. Ez mutatkozik meg abban, hogy a szerző a feltétlenül szükségesnél nem vitázik többet a körre szórt régi vagy felmelegített rágalmakkal, hanem a tények adatgazdag ismertetésével cáfolja azokat.

Továbbá abban, hogy mikor a kör történetének korábbi, rövidebb, „népszerű” összefoglalása készült,¹ szerzője azt hihette – azt hittük –, hogy a Galilei Kör működése új kor hírnöke volt, ám ma már tudjuk, hogy Magyarországnak az a korszaka a forradalmak elbukásával és Trianonnal lezárult, nem volt folytatása. Trianon árnyékában, határai között más világban élünk, s a visszatekintés optikája is más. Sok más mellett erre mutat az is, hogy Tömöry könyvének felét töltik ki a háború előtti évek, a háború és a forradalmak a másik felét – Csunderliknél az arányok mások: a háborúk és forradalmak kora mintegy utóhangként a mű alig hat százaléka. Talán túlzás is volt azokat

* CSUNDERLIK Péter: *Radikálisok, szabadgondolkodók, ateisták. A Galilei Kör története (1908–1919)*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2017. 400 p.

¹ TÖMÖRY Márta: *Új vízeken járok. A Galilei Kör története*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1960.

az éveket ilyen rövidre zárni, sietség vagy szemléleti különbség magyarázza, talán remélni lehet, hogy a szerző visszatér még rájuk.

Nagyon alapos a társadalmi környezet, az előzmények bemutatása. Az olvasó pontos képet kap a politika, a tudomány, a közoktatás helyzetéről a kör megalakulásának pillanatában. Megtudhatja, hogy a Galilei Kört olyan tudományos eredmények terjesztéséért is hevesen támadták, amelyek Nyugaton már közismertek voltak (Darwintól a biogenetikát megalkotó Ernst Haeckelig). Pedig ezzel olyanok képzettségét, tájékozottságát is gazdagította, akik a politikában nem mentek messzebb a századforduló hazai liberalizmusánál.

A monográfia bemutatja a kör létrejöttének fontos komponenseit – a szabadkőművességet, a Társadalomtudományi Társaságot, a *Huszádik Század* körét, a Világosság-csoportot, a Szabadgondolkodás Magyarországi Egyesületét, az olyan gyülekezőhelyeket, mint a Tavaszmező utcai gimnázium. (Odajárt több leendő galileista között a kör leendő elnöke, Székely Artúr, Kende Zsigmond, a szocialista Szántó Rezső. Ők már a kör megalakítása előtt, gimnazistaként megismerkedtek a Világosság-csoporttal, Szabó Ervinnel.)

A környezet bemutatásánál vannak elnagyoltságok – bár lehetséges, hogy számomra fontos különbségek egy új nemzedék szemüvegén már kisebbnek tűnnek. Így az, hogy a *Huszádik Század* folyóirat körének (s egyben a progresszió táborának) szakadása után a folyóirat vezető társadalmi filozófiája a marxizmus lett (40., 49.). A *Huszádik Század* irányításában vezető szerepet vivő Jászi igazán nem vádolható marxizmussal. Más kérdés, hogy Marx számos megállapítása Nyugaton már közhelyként illeszkedett a német filozófus más állításait elutasító gondolatvilágába, s így voltak ezzel Jászi és más „polgári” radikálisok is.

Kétlem, hogy a budapesti egyetemisták többsége e korban „szegény sorsú” lett volna (79.). Ennek a fogalomnak persze nincs pontos definíciója; sok egyetemista rászorult valami pénzkeresetre, de ez még nem szegénység egy olyan országban, mint a századelő Magyarországa, ahol a lakosság többsége sze-

génynek mondható, az egyetemisták többsége viszont nem a szegényparasztság tömegéből került ki. Erre nézve rendelkezésre állnak Karády Viktor, Andorka Rudolf és mások kutatásai, amelyekre Csunderlik nemigen hivatkozik.

Jól áttekinthető körképet ad viszont az ellentáborról – elsősorban a hagyományos vallásos-konzervatív alapon álló Egyetemi Körről és Szent Imre Körről, valamint az egyetemi segélyegyletekről, ismertetve a galileisták ezekről alkotott elítélő, lebecsülő véleményét, nem hallgatva el, hogy ez éppoly szélsőséges, már-már ördögűző stílusú volt, mint a vallásos egyesületeké és patrónusaiké a Galilei Körről. Csunderlik maga, mikor behatóan ismerteti a galileisták és tanítóik nézeteit, talán nem differenciál eléggé a szabadgondolkodás és az ateizmus fogalma között. A máig öröklődő vallásos recepció sem tett különbséget, pedig a „szabadgondolat” táborában számos árnyalat található. Aki beleolvas Jászi vagy Ágoston publikált naplójába, meglepődhet, hogy Jászi, a klerikalizmus ostromozója, mélyen hívő református volt, Ágoston képlete még bonyolultabb, s tanítványaik világképe sem lehetett teljesen egységes.

A „hazafias”, vallásos diákegyesületek sem voltak olyan egyformák, mint ahogy balról látták és láttatták azokat, a szerző pontosan bemutatja az eltéréseket, így azt is, hogy a Galilei Kör megalakulása előtt voltak már olyan diáklapok és egyesületek, amelyek bár nem léptek túl a századelő mérsékelt liberalizmusának határán, mégis többé-kevésbé fogékonyak voltak a progresszív eszmék iránt, mint például a Joghallgatók Tudományos Egyesülete. Sőt 1902-ben megalakult a Szocialista Diákok Szabad Szervezete is, amelynek taglétszáma kisebb volt ugyan, de szerepe nem jelentéktelen a Galilei Kör és a szocialista értelmiség megjelenése előzményeként sem. A századforduló előtt ugyanis az MSZDP még csaknem kizárólag munkáspárt volt tagságát tekintve is, s csak a századelőn kezd növekedni az értelmiségi-alkalmazotti tagság (a pártvezetőségnek a háború végéig egyetlen diplomás tagja Kunfi Zsigmond). Könyvünk idézi Kende Zsigmond emlékezését, amely szerint a szocialista diákszervezet célja volt, hogy „értelmiségi kádereket neveljenek a szociáldemokrata pártnak” (89.). Ez a felfogás azonban in-

kább Kende memoárja megjelenésének idejére (1971) jellemző, az MSZDP világháború előtti attitűdjére jobban Pogány József kijelentése: „a Szociáldemokrata Pártnak erre a polgári csúrhé-
re nincs szüksége” (91.).

A galileisták nézeteinek leírása éppenséggel széles bázison nyugszik; a monográfia szerzője feldolgozta az elérhető visszaemlékezéseket, ezzel gazdagítva, közvetlenebbé téve a kör tagságáról adott képet, de bár maga is utal arra: „a fiatal éveikre visszaemlékezők között erősen felülreprezentáltak azok, akik az 1950-es évektől, az államszocializmus időszakában figyelmet és lehetőséget kaptak visszaemlékezéseik rögzítésére. Szükségszerűen egy erősen munkásmozgalmi »optikával« néz vissza a múltba a történész, aki a memoárok alapján dolgozik” (139.). Mégis e memoárok irányultságának hatása alá kerül olykor. Nehéz e hatást elkerülni, de talán nem kellett volna ennyire támaszkodni Rákosi Mátyás finoman szólva tendenciózus és önfényező emlékirataira.²

(Nem tudom, mekkora szerepet játszott Rákosi a Galilei Körben, de gyanakvással tölt el, mert jól ismerem működését a forradalmak alatt. Ugyanis bár büszkén hivatkozhatott arra, hogy ő volt a Tanácsköztársaság legfiatalabb népbiztosa, nem tudok semmilyen jelentős cselekedetéről a forradalmakban – vagyis fő tevékenysége a könyöklésben merült ki. Rákosi bukása után megkérdeztük egyszer a Tarjánnál ugyancsak jelen levő Münnich Ferencet, mit mond Rákosi nevezetes salgótarjáni hőstettéről, mire nevetve azt felelte: „A salgótarjáni hős a mindenkori magyar miniszterelnök. Most én vagyok a miniszterelnök.”)

Tipikus példája az 1950-es, 1960-as évek emlékezésmódjának, amit Korach Mór mondott és Lengyel József írt a „machizmus”-ról. Ernst Mach fizikus filozófiai nézetei kétségkívül modernnek, újítók voltak az első világháború előtt, és a természettudományos érdeklődésű galileisták is tanultak belőlük. Miután azonban Lenin *Materializmus és empiriokriticizmus* című könyvében nekiment Machnak, Korach és Lengyel a mar-

² Vagy negyvenszer. RÁKOSI Mátyás: *Visszaemlékezések. 1892–1925.* I–II. Napvilág Kiadó, Budapest, 2002.

xista és machista irányzat harcát vélték felfedezni az egykori Galilei Körben. Lenin műve – amelyet az első világháború előtti Magyarországon talán senki sem ismert – inkább a bolsevik frakció belső vitáinak terméke, mint filozófiai munka, amely azonban fontos helyet kapott az ötvenes-hatvanas évek pártoktatásában, az ott vitatott, régen időszerűtlen problematikából mit sem értő hallgatóság bánatára.

Különös érzéssel olvassuk ma, amit a kommunista Haász Árpád írt 1959-ben: „Félszázad múltán büszkén mondhatjuk, hogy a történelem bennünket, a haladó eszméket hirdető fiatalokat igazolt: hogy nem mi voltunk esztelen »áломlovagok«, hanem amazok voltak egy letűnt kor szánalmas figurái, nem mi buktunk el, hanem a Kecskeméty–Hindy–Zsembery-féle aranyzsinóros gúnyában feszengő diákvezérek és ezek mozgatói, pénzelői” (75.). (Hogyan emlékezne egy újabb félszázad múltán? – tehetjük fel a képtelen kérdést.)

Csunderlik pontosan rekonstruálja, hogyan alakították meg az egymással kapcsolatba kerülő diákcsoportok 1908 novemberében a Galilei Kört. Az alapítók egyik gyülekezési pontja az 1905-ben alakult Szabadgondolkodás Magyarországi Egyesülete – a Galilei Kör formailag ennek főiskolás fiókjaként alakult, bár hamarosan önállósult. A radikális diákcsoportok egymásra találásában fontos állomás volt a Pikler Gyula professzor védelmében kibontakozott akció – a jobboldali szervezetek és professzorok hajsztát indítottak a „hazafiatlan” és materialista Pikler ellen, akit nem sikerült ugyan eltávolítani az egyetemről, de az illetékes minisztérium gondoskodott arról, hogy ilyen felforgatók, legyenek bármily kiváló tudósok, ne kaphassanak többé egyetemi katedrát.

Gyülekezési pont volt az 1907. októberi pécsi Szabadoktatási Kongresszus, ahol újfent Pikler körül csaptak össze az indulatok.

Csunderlik jól mutatja be a kör alakulása kapcsán az egyetemista tagság és támogatóik, szellemi példaképek sajátos viszonyát. Impulzust, segítséget több felől is kaptak, de függetlenségüket megőrizték – a kör elnökei, tisztségviselői kizárólag

főiskolások voltak, a „tanárelnök” szokásos intézményére nem tartottak igényt.

Pontos ismertetést kapunk a kör és a szabadkőművesség sokat vitatott viszonyáról. A kör alapításában a szabadkőművesek nem játszottak szerepet, de megalakulása után több páholy támogatta, anyagilag is. A könyv felsorolja ezeket a páholyokat, és részletesen ismerteti a támogatás mértékét is. Fontos a támogató páholyok felsorolása, hiszen a magyar szabadkőműves páholyok nem alkottak világnézeti egységet, ahogy azt régi és mai rágalmozók állítják. Felnőttként egyes galileisták beléptek valamelyik páholyba, mások nem – a kommunisták általában nem. Támogatást más forrásokból is kaptak, fontos volt, hogy sajátjukként használhatták a Társadalomtudományi Társaság Anker közti klubhelyiségét, ahol egyebek között számos bel- és külföldi lap is rendelkezésükre állt, s így nem szorultak a pesti értelmiség szokványos kávéházi életmódjára.

Szabadkőműves támogatóiknak szerepük lehetett abban is, hogy többszöri visszautasítás után megkapták a működési engedélyt, de az egyetem továbbra sem ismerte el diákegyesületnek, s így elestek az ezzel járó előnyöktől. A kör első elnöke a később világszerte ismertté vált társadalomtudós, Polányi Károly lett, majd tanévenként új vezetőséget választottak, új elnökkel.

A körnek a világháború előtt mintegy ezer tagja volt. Csunderlik alaposan elemzi a tagság összetételét, bár szociografikus felmérést nem végzett. Polányi Károly visszatekintő megállapításából indul ki: „A Galilei Kör túlnyomóan a zsidó értelmiségi proletariátusból toborzódott” (147).³ Csunderlik annyiban pontosítja ezt a tételt, hogy a „zsidó” itt is, mint a közbeszédben, zsidó származásút jelent. Valójában éppen a zsidóság feltörekvő értelmiségi rétegéből sokan már megkeresztelkedtek az asszimiláció folyamatában, még többen csak formailag tartoztak az izraelita felekezethez (teljesen kilépni nehézkes volt, már csak a kötelező iskolai hitoktatás miatt is), tehát a galileisták többsége minden bizonnyal izraelita vallású volt.

³ CSUNDERLIK Péter: I. m. 147.

Csunderlik megkérdőjelezi a „proletár” és „szegény” jelzőket is, bár pontos választ nem adhat. A kör lakcímejegyzerékéből azonban meg tudja állapítani, hogy a tagság többsége az akkori V.–IX. kerület lakója volt, tehát nem a kimondottan proletárkerületeké, de nem is az akkor előkelőnek számító I. vagy IV. kerületé (utóbbi 1950 előtt a Vigadó tér, Kiskörút és Vámház tér által határolt Belvárost jelenti). Magam a kérdés megoldását abban látnám, hogy a többség inkább kispolgárinak nevezhető, de az egyetemi hallgatók átlagához képest mégis szegényebbnek, tehát lenézettnek.

Könnyebben megállapítható a galileisták fakultások szerinti megoszlása a kör évi jelentései alapján. 1908–1912 között a tagság mintegy 23%-a jogász, mintegy 35%-a orvos, közel 9%-a gyógyszerész, mintegy 21–22%-a műegyetemi hallgató, mintegy 7%-a bölcsész. Szembetűnő, hogy a többség, a tagság kétharmada orvos-mérnök, tehát nem humán irányultságú. Ezért nem csoda, hogy érdeklődési körükben a természettudományok új elméletei nagyobb helyet foglalnak el, mint a politika vagy a filozófia, s részben ez magyarázza azt is, hogy a orvosok, mérnökök nagyobb része az egyetem elvégzése után elvesztette aktív érdeklődését a politika iránt.

A kör néhány év alatt elég nagyszámú, modern szellemű könyvet és füzetet adott ki – ezeket Csunderlik részletesen ismerteti, úgyszintén az 1911–1914 között a Szabadgondolkodás Magyar Egyesülete és a Galilei Kör közös kiadványaként megjelenő *Szabadgondolat* folyóiratot. Ezek a kiadványok hűen tükrözik a kör modernségét és sokoldalúságát. Érdemes hangsúlyozni, hogy az akkor új természettudományos eredmények propagálása nem kevésbé jelentős, mint a radikális és szocialista politikai nézetek terjesztése. A *Szabadgondolat* és Tisza István *Magyar Figyelője* között szinte rendszeres vita folyt.

Széles körképet kapunk a kör oktató és felvilágosító tevékenységéről, így a középiskolások és frissen érettségizettek számára arról, ami az iskolai tananyagból kimaradt – a korszerű filozófiától és a természettudományok friss eredményeitől a szexuális felvilágosításig. Mai ismereteinkkel már tudhatjuk, hogy a fiatal előadók színvonala nem maradt el egyetemi tanáraiké

mögött. Meghívtak neves külföldi előadókat is – néhány név: Eduard Bernstein, Émile Vandervelde, Auguste-Henri Forel, Werner Sombart, a Nobel-díjas kémikus Wilhelm Ostwald. Több száz ismeretterjesztő előadást tartottak fővárosi munkásotthonokban.

Behatóan elemzi a kör antiklerikális propagandáját – a materialista előadásoktól az ízléstelen viccekig. A sokszor nyers hangnemet magyarázza a hasonló stílus, amivel a nagy egyházak a galileistákat ostromolták.

1909-ben elkészítették a budapesti Statisztikai Hivatal segítségével, 806 kitöltött kérdőív alapján, majd ki is adták „a budapesti diáknyomor statisztikáját”.⁴ E szerint az apák 35,8%-a kereskedő vagy magánzó, 10,7%-a kisiparos, a diákok 45,8%-a teljesen, 37,9%-a részben eltartott. 60%-uk lakott albérletben, utóbbiak többsége másodmagával. A „keresők” nagy többsége tanított vagy ügyvédi irodában dolgozott. A kör lehetőségeihez képest foglalkozott a rászoruló hallgatók szociális segítségével, és más, üttörő szociográfiai felmérésekkel is.

Ugyanígy a kör igyekezett szembenézni a kor súlyos szociális problémáival: a nemzetiségi és nőkérdéssel, a földkérdéssel, az általános választójog követelésével, a kezdődő értelmiségi munkanélküliséggel, az alkoholizmussal. E tevékenységét a könyv behatóan ismerteti, a gyakoribb galileista vagy „felöltt” előadók megnevezésével. (A recenzens humorérzékét csiklandozza, hogy az alkoholizmus ellen a morfinista Kunfi Zsigmond tartott előadást.)

Már említettem, hogy szerintem indokolatlanul röviden intézi el a szerző a kör 1914 utáni működését, megajándékozva azt a kör „kis korszaka” jelzővel. Valójában a háború kitörése minden társadalmi szervezet működésében többéves visszaesést okozott, s ez a Galilei Kör esetében sem tekinthető különösnek, már csak azért sem, mert a tagság nagy többsége katonaköteles fiatalember volt. Mégis elmondhatjuk, hogy a kör tagsága a szervezet keretein kívül is megállta a helyét, a front és a hátsó ország küzdelmeiben egyaránt. A könyv maga bizonyítja, hogy

⁴ *A budapesti diáknyomor. A Galilei Körnek 1909-ben felvett statisztikája.* Feldolgozta: BOSNYÁK Béla. Budapest, 1912.

1915 végétől a lehetőségekhez képest újra megszaporodtak az előadások, de színvonaluk nem esett.

A Galilei Kör recepciójáról szóló fejezet érdekes, bár vannak vitatható elemei. Például miért „kismester” Gratz Gusztáv? A dualizmus koráról és a forradalmakról szóló könyvei mások, mint Szekfű Gyula *Három nemzedéke*, de nem kevésbé nívósak, és mindenesetre tárgyilagosabbak. Hogy hasonlítható kiváló tudósokéhoz egy olyan közepes író, mint Tormay Cécile leggyengébb könyve? Ha már hasonlítani kell, érdekes lenne összevetni mondjuk Korvin Ottó-képét Kassákéval („Máglyák énekelnek”).

Apróságok: a 353. oldalt úgy lehet érteni, mintha a született református Cserny József zsidó lett volna. A névmutatóhoz: Rédei József 1880-ban született. Fazekas Sándor 1888-ban született, és 1938-ban halt meg. Az ilyen apróságok persze nem vonnak le semmit a nagy gonddal készült munka értékéből. A súlyos szöveg gördülékeny megformálásában bizonyára része volt a tapasztalt szerkesztőnek, Gellériné Lázár Mártának.

Hajdu Tibor